
Κοινωνικός αποκλεισμός και αλληλεγγύη

του Γιώργου Τσιάκαλου*

Συχνά, τον τελευταίο καιρό, όταν καλούμαι να μιλήσω για τον κοινωνικό αποκλεισμό, γίνομαι αποδέκτης της καλοπροαίρετης συμβουλής να επικεντρώσω την προσοχή μου στην "αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας" και στο νέο φαινόμενο που αυτή η αναδιάρθρωση προκαλεί. Δηλαδή στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας ανθρώπων οι οποίοι μέχρι σήμερα ανήκαν σε όσους και όσες είχαν δουλειά και συμμετείχαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στο κυρίαρχο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η συμβουλή εμπεριέχει την έκκληση να μην περιορίζω την οπτική μου γωνία στην αριθμητικά μικρότερη ομάδα των απολύτως περιθωριοποιημένων και πολύ φτωχών και να ασχοληθώ μάλλον με την εμφάνιση και την πολιτική αποδοχή της "κοινωνίας των 2/3".

Όμως, παρ' όλες τις συμβουλές, συνεχίζω να θεωρώ ότι η ενασχόλησή μου με τον κοινωνικό αποκλεισμό δε μπορεί παρά να έχει αφετηρία και να εμπεριέχει τις εμπειρίες μου με ανθρώπους, οι οποίοι, ακόμη και σε εποχές ευημερίας των πολλών, υποχρεώνονται να ζουν σε απόλυτη ένδεια και στο περιθώριο της κοινωνίας. Η θεώρηση αυτή αποτελεί συνέπεια της πεποίθησής μου ότι η "κοινωνία των 2/3" γίνεται αποδεκτή από την πλειοψηφία των ανθρώπων, επειδή προηγουμένως είχε γίνει "αυτονόητα" αποδεκτή μια "κοινωνία των 3/4", των 4/5, των 5/6 κ.ο.κ. Έτσι, μιλώντας για τους ανθρώπους που βιώνουν διακρίσεις, εγκατάλειψη, περιθωριοποίηση και απόλυτη φτώχεια, είμαι βέβαιος ότι μιλώ ταυτοχρόνως για τους κινδύνους που δημιουργούνται από ανεξέλεγκτες αλλαγές στην παγκόσμια οικονομία και αποτελούν, πράγματι, ένα πρωτοφανέρωτο κίνδυνο για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Επειδή το παραπάνω δεν έγινε έγκαιρα αντιληπτό, οι συζητήσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό γίνονται πλέον κάτω από ιδιαίτερα δυσοίωνες συνθήκες. Εννοώ ότι γίνονται υπό συνθήκες φθίνουσας αλληλεγγύης με τους φτωχούς και τους κοινωνικά αποκλεισμένους, εύκολης προσφυγής εκ μέρους των κυβερνήσεων σε μέτρα περικοπών στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, έξαρσης του ρατσισμού ενάντια σε οτιδήποτε διαφορετικό και αδύναμο και χρεωκοπίας παραδοσιακών τρόπων άσκησης κοινωνικής πολιτικής.

Ταυτοχρόνως, όμως, οι συζητήσεις γίνονται με δεδομένη πλέον τη γνώση σε πολλούς ανθρώπους ότι η ύπαρξη κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων πυροδοτεί κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, που υπονομεύουν αυτονόητες ανθρωπιστικές αξίες και αυτονόητους, εδώ και διακόσια χρόνια, δημοκρατικούς θεσμούς.

Στη σύντομη παρουσίασή μου θα αποφύγω οποιαδήποτε αναφορά σε αριθμούς, αν και οι αριθμοί θα μπορούσαν να εικονογραφήσουν την έκταση του φαινομένου. Θεωρώ όμως ότι η εικονογράφηση δεν είναι αναγκαία. Διότι η ύπαρξη και ενός μόνο αποκλεισμένου ανθρώπου, με παράλληλη αποδοχή του γεγονότος αυτού εκ μέρους της κοινωνίας, αποτελεί κοινωνικό και πολιτικό σκάνδαλο, το οποίο είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε.

Τί είναι κοινωνικός αποκλεισμός;

Τί είναι κοινωνικός αποκλεισμός και γιατί μπορεί να χαρακτηριστεί κοινωνικό και πολιτικό σκάνδαλο;

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, ως έννοια, εμφανίστηκε κατά τα τελευταία χρόνια στο δημόσιο λόγο των Ευρω-

παϊκών χωρών, και ιδιαίτερα στο λόγο που αναπτύσσεται στο πλαίσιο των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνήθως εμφανίζεται σε συνδυασμό με τον όρο φτώχεια (λέμε: "κοινωνικός αποκλεισμός και φτώχεια"). Μερικές μάλιστα φορές αντικαθιστά τον όρο "φτώχεια", σαν να ήταν συνώνυμό του

ή (σαν να ήταν) ένα ευρύτερο φαινόμενο που εμπεριέχει τη φτώχεια.

Αναζητώντας τη σημασία ενός αφηρημένου όρου, ας μην ξεχνούμε ότι αυτός αναφέρεται σε πραγματικούς ανθρώπους και ότι είναι η περιγραφή της ζωής των πραγματικών αν-

θρώπων αυτή που δίνει νόημα στις έννοιες. Ας δούμε λοιπόν για λίγο τους κοινωνικά αποκλεισμένους. Ποιοι είναι;

Ο όρος δημιουργεί στον καθένα μας και στη καθημέρια διαφορετικές αναπαραστάσεις. Για κάποιους και κάποιες από εμάς σημαίνει αυτομάτως: μετανάστες/μετανάστριες, όπως αυτοί και αυτές που γνωρίσαμε ή που υπήρξαμε οι ίδιοι κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70 στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες.

Προσφάτως, μπορεί να σημαίνει πρόσφυγες που εγκατέλειψαν περιοχές πολέμων και δικτατορίες ή οικονομικοί πρόσφυγες ή λαθρομετανάστες.

Ή μπορεί να σημαίνει ιθαγενείς μειονότητες, όπως οι Σάμι στη Νορβηγία και στη Σουηδία ή οι Ρόμα, οι Μάνους, οι Σίντι, γενικώς οι Τσιγγάνοι σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Μπορεί η αναπαράσταση που αναδύεται αυθόρμητα μέσα μας να είναι εκείνη των μονογονεϊκών οικογενειών ή των οικογενειών που έχουν ως μέλη άτομα με ειδικές ανάγκες.

Ή η αναπαράσταση να είναι εκείνη ανθρώπων με AIDS ή άλλες ασθένειες που θεωρούνται από τους συνανθρώπους ως επικίνδυνες στην καθημερινή συναναστροφή. Πολύ συχνά σημαίνει μακροχρόνιοι άνεργοι χωρίς προσόντα επανένταξης στην αγορά εργασίας.

Όποιες και αν είναι οι ομάδες τις οποίες έχουμε στο μυαλό μας, σε όλες ανήκουν και παιδιά. Και από όλα τα παιδιά η δύσκολη κατάσταση την οποία βιώνουν οι ενήλικοι βιώνεται πολλαπλώς άσχημα και συνήθως έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στο μέλλον τους.

Ας πάρουμε για παράδειγμα το σχολείο. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των γονέων συνήθως σημαίνει παιδιά χωρίς ίσες ευκαιρίες επιτυχίας στο σχολείο ή, χειρότερα, παιδιά χωρίς οποιαδήποτε πιθανότητα επιτυχίας στο σχολείο ή, ακόμη χειρότερα, παιδιά χωρίς οποιαδήποτε πιθανότητα να φοιτήσουν σε σχολείο.

Τα παιδιά αυτά, που δεν μπορούν να κάνουν πλήρως χρήση του δημόσιου και κοινωνικού αγαθού που ονομάζεται εκπαίδευση, είναι οι κοινωνικά αποκλεισμένοι του Αύριο.

Από το παράδειγμα αυτό γίνεται φανερό ότι "κοινωνικός αποκλεισμός" είναι μια διαφορετική έννοια από εκείνη της φτώχειας. Κοινωνικός αποκλεισμός είναι η παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημόσιων

αγαθών, όπως π.χ. αυτά της εκπαίδευσης, του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης, της συμμετοχής στο πολιτικό γίνεσθαι κ.λπ., των οποίων η έλλειψη οδηγεί συνήθως και στην οικονομική ανέχεια. Ο όρος "κοινωνικός αποκλεισμός" χαρακτηρίζει δηλαδή τόσο μία κατάσταση όσο και μία διαδικασία.

Κατά τη γνώμη μου, τόσο ως κατάσταση όσο και ως διαδικασία αποτελεί στη σημερινή εποχή κοινωνικό σκάνδαλο.

Γιατί λέω "στη σημερινή εποχή αποτελεί κοινωνικό σκάνδαλο";

Προφανώς, ο "κοινωνικός αποκλεισμός" δεν είναι καινούργιο φαινόμενο. Υπήρχε και σε παλαιότερες εποχές, ήταν θεσμοθετημένος με μεγαλύτερη αυστηρότητα και αποτελούσε σημαντική αιτία για την εξαθλίωση ολόκληρων κοινωνικών τάξεων. Πιο σωστά, σε παλιότερες εποχές ήταν θεσμοθετημένη η ένταξη ενός ατόμου στη μεγάλη ομάδα των φτωχών και εξαθλιωμένων και ήταν θεσμοθετημένος ο αποκλεισμός του από τη σχετικά μικρή ομάδα των ευημερούντων.

Σκάνδαλο αποτελεί όμως σήμερα η ύπαρξη κοινωνικού αποκλεισμού, διότι για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας παράγονται τόσα αγαθά, ώστε να επαρκούν για όλους τους ανθρώπους και να μην είναι κανείς άνθρωπος καταδικασμένος στην ανέχεια. Όμως, αντίθετα από αυτό που θα έλεγε η κοινή λογική, υπάρχουν εκατομμύρια άνθρωποι που δε συμμετέχουν στον πλούτο αυτό. Δε συμμετέχουν, είτε διότι νομικά αποκλείονται από αυτόν, είτε διότι η μειωμένη απορρόφηση βασικών δημόσιων και κοινωνικών αγαθών δεν επιτρέπει την πρόσβασή τους στα μέσα ανθρώπινης διαβίωσης.

Ας περιγράψω λίγο πιο αναλυτικά τί εννοώ μιλώντας για απορρόφηση δημόσιων και κοινωνικών αγαθών.

Για μια ανθρώπινη διαβίωση οι άνθρωποι έχουν στη διάθεσή τους, πέρα από το προσωπικό τους εισόδημα, και δημόσιο και κοινωνικό πλούτο, του οποίου κάνουν χρήση σε διαφορετικό βαθμό.

Έτσι, όποια παιδιά έχουν περιορισθεί στην υποχρεωτική εκπαίδευση, έχουν χρησιμοποιήσει από το δημόσιο πλούτο ένα συγκεκριμένο ποσό, που μπορούμε για κάθε χώρα να το υπολογίσουμε επακριβώς.

Εάν κάποια παιδιά συνεχίσουν και τελειώσουν και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αυτά έχουν απορροφήσει

από το δημόσιο πλούτο ένα μεγαλύτερο ποσό.

Εάν, τέλος, κάποια από αυτά φοιτήσουν σε πανεπιστήμιο και ολοκληρώσουν πανεπιστημιακές σπουδές, τότε αυτά απορροφούν από το δημόσιο πλούτο ένα πολύ μεγαλύτερο ποσό.

Το ίδιο συμβαίνει και σε μια σειρά από άλλες δραστηριότητες. Έτσι, όποιος παρακολουθεί μια θεατρική παράσταση που επιδοτείται από το κράτος ή όποιος επισκέπτεται ένα μουσείο, απορροφά ένα μέρος του δημόσιου και κοινωνικού πλούτου. Παρομοίως, χρησιμοποιεί δημόσιο και κοινωνικό πλούτο όποιος έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει ένα σύστημα υγείας, στο οποίο επενδύονται υψηλά ποσά.

Σημαντικό είναι το εξής. Όσο λιγότερο δημόσιο και κοινωνικό πλούτο απορροφά ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διολισθήσει σε συνθήκες φτώχειας. Μπορούμε να πούμε ότι η απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου είναι μία σίγουρη επένδυση για το μέλλον. Και είναι μια επένδυση που γίνεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, με χρήματα του κοινωνικού συνόλου.

Όμως, ο βαθμός απορρόφησης δημόσιου πλούτου δεν είναι τυχαίο γεγονός. Ορισμένες ομάδες ανθρώπων έχουν περισσότερες δυνατότητες να απορροφήσουν δημόσιο πλούτο και άλλες λιγότερο.

Έτσι, ορισμένες ομάδες αποκλείονται διά νόμου, όπως στην περίπτωση κατά την οποία πρόσβαση σε ορισμένους τομείς του δημόσιου πλούτου έχουν μόνο οι υτόπιοι και όχι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες.

Ορισμένες ομάδες αποκλείονται εμμέσως, όπως μειονότητες που υποχρεώνονται να φοιτήσουν σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που δε λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητές τους ή σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα χαμηλότερης ποιότητας. Ή πρόσφυγες, όπως είναι οι Πόντιοι, των οποίων τα επαγγελματικά εφόδια ακυρώνονται στην πράξη, είτε επειδή για τη χρήση τους απαιτείται τυπική αναγνώριση, είτε διότι στην κοινωνία έχει επικρατήσει γενικώς η άποψη ότι τα εφόδια αυτά δεν είναι συμβατά με το δικό μας οικονομικό και κοινωνικό σύστημα.

Ορισμένες ομάδες περιορίζονται στις δυνατότητές τους να απορροφήσουν δημόσιο πλούτο, επειδή η ύπαρξη άλλων παραγόντων λειτουργεί αποτρεπτικά. Ένα άτομο π.χ. με ειδικές ανάγκες μπορεί μόνο τότε να

συμμετέχει στο δημόσιο πλούτο, όταν υπάρχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις που επιτρέπουν την πρόσβαση του σ' αυτόν.

Παραδείγματα αυτού του είδους μπορούμε να δώσουμε πολλά. Αν τα καταγράφαμε όλα, τότε θα είχαμε μπροστά μας το χάρτη του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ας σημειώσουμε ότι ούτε η ύπαρξη του κοινωνικού αποκλεισμού έχει συμβεί τυχαία ούτε η αναπαραγωγή του συντελείται τυχαία. Είναι αποτέλεσμα κυρίως:

- ισχυρών δογμάτων και ιδεολογιών, των οποίων το σημαντικότερο συστατικό είναι ο αποκλεισμός
- της έλλειψης πολιτικής βούλησης για αναγκαίες μεταρρυθμίσεις
- της έλλειψης επαρκούς τεχνογνωσίας για την αντιμετώπιση των φαινομένων αποκλεισμού, ακόμη και στις περιπτώσεις που υπάρχει βούληση γι' αυτό.

Η δυσκολία αντιμετώπισης αυτών των αρνητικών παραγόντων έγκειται στο γεγονός ότι συνήθως όλοι όσοι πλήττονται από κοινωνικό αποκλεισμό κατά την απορρόφηση δημοσίου και κοινωνικού πλούτου αποκλείονται ταυτοχρόνως σε πολύ μεγάλο βαθμό και από το σημαντικότερο αγαθό δημόσιου πλούτου, εκείνο της ισότιμης συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Πρόκειται για ένα φαύλο κύκλο. Η ελλιπής απορρόφηση βασικών δημόσιων και κοινωνικών αγαθών οδηγεί στην αδυναμία ισότιμης συμμετοχής στη διαμόρφωση πολιτικών αποφάσεων, πράγμα που εμποδίζει την αποφασιστική καταπολέμηση των αρνητικών για την κοινωνική ένταξη παραγόντων, γεγονός που, με τη σειρά του, οδηγεί στην ελλιπή απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου. Και έτσι ο κύκλος ολοκληρώνεται και επαναλαμβάνεται.

Η σχηματική αυτή περιγραφή έχει στόχο να δείξει ότι όποιος δεν ανέχεται την ύπαρξη κοινωνικού αποκλεισμού είναι υποχρεωμένος να παρέμβει σε ένα από τα σημεία του φαύλου κύκλου.

Αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού

Δεν θα ανφερθώ εδώ στην -υπαρκτή- τεχνογνωσία που έχουμε στη διάθεσή μας, για να αντιμετωπίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό. Θα υπογραμμίσω όμως ότι η αποτελεσμα-

τικότητα της πολιτικής στον τομέα αυτό δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τα μέτρα και τις τεχνικές που θα επιλεγούν, ούτε μόνο από το ύψος των οικονομικών πόρων. (Άλλωστε, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες σωστά μέτρα οδήγησαν σε αποτελέσματα αντίθετα από τις επιδιώξεις). Πιο σημαντική από την ανάπτυξη εξειδικευμένων μέτρων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής είναι η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η πολιτική αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, για να είναι αποτελεσματική, πρέπει να κατανοηθεί ως μέρος ενός γενικότερου πολιτικού προσανατολισμού σε βασικές ανθρώπινες αξίες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως φαινόμενο αποτελεί κίνδυνο για το σύνολο των πολιτισμένων κοινωνιών, επειδή ο εθισμός σ' αυτόν υποσκάπτει βασικές αξίες τους (όπως π.χ. αυτές εκφράστηκαν στο βασικό σύνθημα της Γαλλικής Επανάστασης) και ενέχει το σπέρμα ενός κατακερματισμού της κοινωνίας, που οδηγεί στη βαρβαρότητα. Η ενδυνάμωση των νεορατσιστικών και των ακροδεξιών ρευμάτων δείχνει ποια μπορεί να είναι η πορεία της ανθρωπότητας, εάν δεν υλοποιηθεί μια ολοκληρωμένη πολιτική στον τομέα αυτό.

Συνεπώς, εάν κάτι έλειπε και λείπει στην πολιτική για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, αυτό δεν είναι η γνώση σχετικά με τα κατάλληλα μέτρα. Είναι η έλλειψη συνείδησης των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτή την πολιτική και στην επιβίωση βασικών αξιών του πολιτισμού μας. Εάν υπήρχε συνείδηση αυτού του γεγονότος, τότε η πολιτική για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού δεν θα ήταν εξωτικό φαινόμενο, αλλά θα αποτελούσε αυτονόητο συστατικό στοιχείο της πολιτικής σε κάθε τομέα.

Επειδή όμως δεν είναι έτσι, χρειαζόμαστε την ανακήρυξη ολόκληρου έτους σε «έτος καταπολέμησης της φτώχειας» από ένα οργανισμό όπως είναι ο ΟΗΕ. Χρειαζόμαστε μια τέτοια ενέργεια, για να μας υπενθυμίσει ότι ο κάθε άνθρωπος κλείνει μέσα του ολόκληρη την ανθρωπότητα και, συνεπώς, η προσβολή οποιουδήποτε ανθρώπου σημαίνει προσβολή ολόκληρης της ανθρωπότητας και, άρα, προσβολή του καθένα μας και της καθεμιάς μας ξεχωριστά.

Η παραπάνω φράση είναι μια φράση που είπα στο γιο μου, όταν, στενοχωρημένος, μου διηγήθηκε ένα

βίωμά του στο σχολείο. Σε μια συζήτηση σχετικά με το έργο του Μπρεχτ "Ο καλός άνθρωπος του Σετσουάν" δήλωσε ο ίδιος ότι έχουμε την υποχρέωση να είμαστε αλληλέγγυοι με όλους τους ανθρώπους που υποφέρουν. Διαπίστωσε όμως ότι δεν ήταν σε θέση να απαντήσει στην ερώτησή του καθηγητή του "από πού προκύπτει αυτή η υποχρέωση".

Ο γιος μου έφυγε ευχαριστημένος για το σχολείο, γιατί είχε πια ικανοποιητική απάντηση σε ένα πολύ βασικό του ερώτημα. Έφυγε, για να αντιμετωπίσει εκ νέου τον καθηγητή του, με την αισιοδοξία και την ευτυχία που οι έφηβοι δείχνουν ζωγραφισμένες στο πρόσωπό τους, όταν αποκτούν την πεποίθηση ότι, τελικά, όχι μόνο η αυθόρμητη αίσθησή τους περί κοινωνικού καθήκοντος αλλά και ο λόγος βρίσκεται στο πλευρό τους. Όταν υπερασπίζονται την αξία της αλληλεγγύης στην ανθρώπινη κοινωνία.

Θα υιοθετήσει όμως και η οργανωμένη κοινωνία αυτή την αντίληψη, που έκανε ευτυχισμένο και αισιόδοξο τον έφηβο γιό μου; Αυτό είναι το αγωνιώδες ερώτημα, από την απάντηση του οποίου εξαρτάται η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού.

* Ο κύριος Γ. Τσιάκαλος είναι καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.